
BORGES EN DE ONTKENNING VAN DE STAAT

R. LEMM

Jorge Luis Borges — de Argentijnse dichter, essayist en schrijver van 'fantastische' verhalen, in 1899 geboren en ongetwijfeld een van de grootste auteurs van de twintigste eeuw — gelooft niet in de Staat. Daarbij zij onmiddelijk aangetekend dat hij niet, wat je zou kunnen verwachten, is afgeleden in een of andere vorm van escapisme, cynisme of nihilisme. Een anti-patriot kun je hem al evenmin noemen. De dichter van *Fervor de Buenos Aires*¹ draagt zijn vaderland hoog in het vaandel. Wat hij laag acht is de institutie die zijn land vertegenwoordigt, de institutie die welk land dan ook vertegenwoordigt, de Staat. Hoewel hij, voor zover mij bekend, het onderwerp van de Staat nooit direct heeft behandeld of in een apart hoofdstuk uitgediept, zijn in zijn werk tal van plaatsen te vinden waaruit zijn standpunt onmiskenbaar blijkt. In *Historia del tango*², bijvoorbeeld, stelt hij dat het voor hem gaat om de 'individu', en dat zou, volgens hem, ook gelden voor de Argentijn in het algemeen: "*In tegenstelling tot de Noord-Amerikanen en bijna alle Europeanen, vereenzelvigd de Argentijn zich niet met de Staat. Mogelijk is dat toe te schrijven aan het algemene feit dat de Staat een onbevattelijke abstractie is; in elk geval is de Argentijn een individu, geen burger. Uitspraken als die van Hegel, dat 'de Staat de werkelijkheid van de morele idee' is, komen hem voor als sinistere grappen.*" Borges zegt dit in verband met de *Gaacho* en de *Compadre*, plaatselijke typen die soms uitgroeien tot 'held', en de held is voor de Argentijn altijd de eenling, de rebel, desnoods de delinquent. De instrumenten van de Staat — de politie, de militairen, de rechtspraak — zijn altijd de 'vijanden'.

In een ander essay, *Nuestro pobre individualismo*³, herhaalt Borges die gedachte en voegt hij toe dat de Argentijn niet 'nationalistisch' is omdat de voortdurend slechte regeringen hem de Staat hebben doen zien als een vijand. De held van het roemruchte dichtwerk *Martín Fierro* (1872—1876) is een 'deserteur', een tot de pampa verbannene die evenals de Spaanse held Don Quijote, tot de Mancha veroordeeld, prat gaat op zijn status van onaangepastheid. Beide zijn *desaforados* of 'buiten de wet staanden', mogelijk te vertalen met ons woord 'vrijbouter'. De *desaforado* oogst bewondering, en jaloezie, om-

dat hij eigenmachtig durft te opereren, blind op zijn ster vertrouwt en een constante uitdaging is voor het gezag, dat in de ogen van de toeschouwer en de lezer niet deugt. In Noord-Amerika en Europa, constateert Borges, gaat men ervan uit dat de Staat in principe, conform Hegel's uitspraak, 'goed' is; somtijds gebrekkig, bij tijd en wijle wellicht corrupt, maar men staat er aan de kant van het Gezag. En men beschouwt er als held diegenen die namens het Gezag de onaangepaste, de vrije, de zelfstandig handelende aan banden leggen. Men staat er aan de kant van de politie, de detective, de agent van de veiligheidsdienst. De literatuur getuigt ervan. Kipling, schrijft Borges, bewondert de 'orde' en de 'plaats' die de mens binnen de orde heeft; Kafka betreurt het niet hebben van een plaats. De *outcast* is beklagenswaardig. De Argentijn daarentegen zoekt geen plaats, want voor hem is de orde waar binnen dat zou kunnen 'slecht'. Hij droomt niet van een ideële orde. Zijn ambitie is een 'individu' te zijn.

De weerslag van die zienswijze is al voelbaar in de eerste verhalenbundel van Borges, *Historia universal de la infamia*.⁴ Deze verhalen, niet 'fantastisch' en alle ontleend aan feiten uit bestaande bronnen, spelen in verschillende tijden en op verschillende plaatsen, zoals het middeleeuwse Nabije Oosten, het achttiende-eeuwse Japan, het negentiende-eeuwse Noord-Amerika en Engeland, het twintigste-eeuwse Argentinië. Uitgangspunt en thema zijn telkens de handelwijzen en lotgevallen van de enkeling tegen de achtergrond van de heersende orde en de mogelijkheden die de plaatselijke omstandigheden bieden om zus of zo op te treden. Het gaat in alle gevallen weliswaar om een 'misdadig' individu, maar de vertegenwoordigers van de Staat zijn behalve misdadig bovendien oneerlijk en laf. Het doet er voor Borges niet toe of die Staat de vorm heeft van een 'democratie' of een 'hiërarchie', want in beide gevallen zoeken de zogenaamde dienaren van het officiële gezag slechts hun eigen belang, of het nu de Chinese of Japanse keizer is of de moderne volksvertegenwoordiger. Van onbaatzuchtige bescherming van de zwakke, van onpartijdige toepassing van wetten is nergens sprake. De gezagsdragers komen hoogstens in actie onder druk van de publieke opinie, maar het 'publiek', toont Borges keer op keer, laat zich altijd misleiden, afhankelijk van wat het graag geloven wil. De 'waarheid' komt nooit aan het licht en als iemand met de waarheid schermt dient dat steeds een politiek – en daardoor onzuiver – doel; ook van de waarheid kan men misbruik maken. Wetten, rechtspraak, politie zijn alleen maar middelen waarvan rivalen zich bedienen om elkaar uit te schakelen. En politici, heeft Borges elders eens gezegd, zijn mensen die altijd zeggen wat anderen (liefst de meerderheid) willen horen, nooit wat ze zelf geloven of waar achten. Politici verdienen derhalve geen bewondering. Bewondering verdient alleen het moedige individu, de man die op ieder moment bereid is om te doden of gedood te worden. Wat Borges in deze bundel tegenover elkaar stelt zijn de bedenkelijke handelwijzen van de solitaire durfal en de laffe afzijdigheid van de gezichtsloze vertegenwoordigers van het gezag. Het publiek, louter decor, speelt de eeuwige bijrol van het 'halleluja-kruisig hem'. Het getuigt van bijgelovigheid, schrijft Borges in een hoofdstuk van *Evaristo Carriego*⁵, ervan uit te gaan 'dat we met z'n allen meer weten dan een individu kan weten'.

Die laatste, in onze tijd ongetwijfeld afwijkende opvatting is terug te vinden in sommige 'fantastische' verhalen en essays van *Ficciones*⁶, een van de boeken die Borges in de jaren vijftig en zestig wereldberoemd zouden maken (om

een voor hem zelf onverklaarbare reden). Het verhaal "La lotería de Babilonia"⁷ kan, zeker gedeeltelijk, gelezen worden als een, verkapte, kritiek op de 'democratie'. De 'loterij', aanvankelijk een spel in de marge van het leven, dringt op het eind zo diep in de werkelijkheid door dat letterlijk alles aan het blinde toeval wordt overgelaten. Zonder de oudtijdse, 'kunstmatige' hiërarchie te idealiseren, laat de auteur in zijn verhaal zien dat de 'moderne oplossing' – alles aan de willekeur prijs te geven – tot absolute chaos leidt. Nergens valt het woord 'democratie', maar het is duidelijk dat 'verkiezingen' met het 'toeval' te maken hebben. "Funes el memoroso"⁸, de held of liever het 'archetype' uit het gelijknamige verhaal, is een solipsist, iemand die zich in zijn eentje meer herinnert dan een gehele gemeenschap. Hij is begiftigd met een 'alomvattend geheugen' en weet daardoor genoeg om, in geval hij ook nog zou kunnen denken, alleen te regeren. Maar in de democratie is de stem van de superieure individu even weinig waard als die van iedere willekeurige massamens. Een van de gebreken van de bewoners van Tlön – in het verhaal "Tlön, Uqbar, Orbis Tertius"⁹ – is dat ze de individu ontkennen. De extreem idealistische 'denkers' die Tlön – een karikatuur van Utopia – bevolken hebben de wereld aan een kunstmatige orde onderworpen omdat ze het zoeken naar de 'ware orde', naar de 'blauwdruk' van het werkelijke universum, hebben opgegeven. De statenbouwers zijn gefrustreerde zoekers, die hun individu-zijn hebben opgegeven om de anderen aan hun utopische plannen te onderwerpen. Borges distantieert zich van deze secte in het geloof dat alleen het zelfstandig denkende individu in het wezen der dingen kan doordringen. Alleen het individu kan blijven zoeken, ook al vindt hij niet veel, of niets.

Partijkiezen, zich engageren met een of ander systeem dat collectieve oplossingen propageert past de serieuze zoeker niet. In zijn essay *Dos libros*¹⁰ zegt Borges dat omstreeks 1925 haast iedere schrijver meende dat hij een 'nationalist' moest zijn omdat hij nou eenmaal in een bepaald land geboren was. Bijna iedereen was 'nazi'. Of 'communist', wat niet wezenlijk anders is omdat men zich dan, in plaats van met een land, met een klasse vereenzelvigd. Borges wil noch nationalist noch communist zijn en geeft er de voorkeur aan om in zijn werk de 'overeenkomsten' tussen de mensen te benadrukken. De 'joden', voegt hij eraan toe, zijn geen probleem omdat ze nergens wezenlijk verschillen van ieder ander mens. Er bestaat voor hem niet zoiets als een 'jodenvraagstuk'. Verschillen onderstrepen is voor Borges pathetisch en pittoresk, dus niet 'universeel', en alleen die schrijvers verdienen de aandacht die universeel zijn, die in hun werk iets van *de mens* openbaren. In het zelfde essay zegt hij – in verband met Bertrand Russell, de theoloog van de democratie – dat hij niet gelooft dat het deze filosoof kan zijn ontgaan dat er een kern van waarheid zat in de door hem verketterde zienswijze van Thomas Carlyle: dat we in een irrationele tijd leven en dat de democratie niets anders is dan 'de wanhooft geen helden te hebben die ons leiden'. Russell, die dacht – aldus Borges – dat regeringen in staat waren om kinderen te leren hoe zij kranten moeten lezen of om zuiver te denken, heeft waarschijnlijk ongelijk. Kranten lezen is een zinloze tijdverspilling omdat ze bewust geschreven zijn voor de vergetelheid. Wat de tand des tijds doorstaat is in boeken te vinden en alleen aan wat zich herhaalt, aan de eeuwige kern achter de tijdelijke maskers, dient de serieuze denker zijn aandacht te schenken, want juist in de herhaling manifesteert zich

Borges

iets van dat 'ontwerp van het universum', waarnaar het werk van Borges één grote speurtocht is.

In de verhalen van *El Aleph*¹¹, Borges' meest geprezen en waarschijnlijk minst begrepen bundel (hoe de lof te verklaren voor een werk dat in wezen vijandig is aan de heersende opvattingen van de tijd waarin het geschreven is?)¹², duikt opnieuw het type van de *desaforado* op. "Biografía de Tadeo Isidoro Cruz"¹³ gaat over de lotgenoot van de *gaucho* Martín Fierro. Het verhaal is gecentreerd rond de arrestatie van Fierro door Cruz, op dat moment wachtmeester namens de Orde. De wachtmeester herkent in de deserteur, die twee doden op zijn geweten heeft, zich zelf, zijn eigen diep verborgen lotsbestemming van 'wolf' en hij vlucht met de 'held' de woestijn in, zijn functie van 'speurhond' namens het Gezag opgevend, want één *valiente*, één moedige met een echt gezicht, is hem liever dan de gezichtsloze Abstractie waaraan hij zekerheid en positie te danken heeft. Cruz neemt zijn beslissing impulsief, onder invloed van zijn half vermoede gesternte, en Borges vergelijkt zijn handelwijze onder andere met die van de 'eenling' die onderweg naar Damascus het Gezag de rug toekeerde in de verblindende spiegel van zijn ware lotsbestemming. Niet dat Borges iets opheeft met het christendom als 'beschavend systeem'; wat hem intrigeert is degene die de diepe roepstem van zijn wezen hoort en volgt, of degene die vlak vóór zijn dood ontdekt wie hij werkelijk is, zoals Francisco Laprida in "Poema Conjetural"¹⁴, of Juan Dahlmann in "El Sur"¹⁵. In "Deutsches Requiem"¹⁶, bijvoorbeeld, is het de nazi-kampbeul Otto Dietrich zur Linde die aan de vooravond van zijn executie na de oorlog plotseling begrijpt waarom hij gehandeld heeft zoals hij gehandeld heeft en wat de rol is geweest die Duitsland heeft gespeeld voor de hele wereld. Hij voelt zich trots in de wetenschap dat hij mag sterven voor een land dat door de Geschiedenis was voorbestemd om een 'nieuwe mens' en een 'nieuwe orde' te introduceren: een wereld zonder mededogen, zonder gevoel, zonder 'geweten', een mens die definitief had afgerekend met jodendom en christendom, een mens die God had gedood. Wat doet het ertoe, vraagt hij zich voor zijn executie af, 'dat Duitsland het aambeeld is en Engeland de hamer'. De overwinnaar zal immers de 'nieuwe mens' van de overwonnene overnemen. Met die sombere profetie, aan het papier toevertrouwd in de zelfde jaren waarin George Orwell zijn *Nineteen eighty-four* schreef (tegen het stalinisme), eindigt het verhaal. De *brave new world*, al voorzien en getypeerd in "Tlön, Uqbar, Orbis Tertius", maakt het geloof in de Staat onmogelijk.

De individu mag dan niet in de Staat geloven, vanzelfsprekend verzet hij zich tegen de Dictatuur. In "El simulacro"¹⁷ typeert Borges de tirannie van Perón, waar hij zelf onder te lijden had, als een symbool van een 'onwerkelijke tijd'. Perón en Evita zijn 'onbekenden of anoniemi (wier geheime naam en ware gezicht wij niet kennen) die' – ik vertaal vrij – 'voor het lichtgelovige volk een krasse mythologie verbeeldden'. Opnieuw de eenvoudigen van geest die zich, nu door het 'beeld' laten misleiden. Argentinië, schrijft Borges in het verhaal "Martín Fierro"¹⁸, heeft gedurende de loop van haar geschiedenis twee tirannieën gekend: die van Rosas – medio negentiende eeuw – en die van Perón – een eeuw later, "die voor velen gevangenschap en dood betekende; voor allen een gevoel van onbehagen, een smadelijke smaak in het

dagelijkse doen en laten, een onophoudelijke vernedering." Maar een tirannie, concludeert hij, is altijd tijdelijk, zoals bleek uit de snelle val van het Derde Rijk. In het essay *Anotación al 23 de agosto de 1944*¹⁹, geschreven naar aanleiding van de bevrijding van Parijs, stelt Borges Hitler voor als het Monster, de Minotaurus die van nature zijn eigen ondergang zoekt, want voor de Barbarij wil, diep in zijn hart, niemand zijn leven geven. Voor de Barbarij kan alleen vermoord en gelogen worden, en dat wil in wezen niemand. Die constatering roept de vraag op of iemand dan wel zijn leven wil geven voor de Beschaving. Niemand, in elk geval binnen de verhalen van Borges. In "Historia del guerrero y de la cautiva"²⁰ loopt een Engelse vrouw in het negentiende-eeuwse Argentinië over naar de wilde indianen, een ondoorgrondelijke impuls volgend die niet verschilt van de impuls die een Germaanse barbaer er in de vroege middeleeuwen toe dreef naar de christelijke beschaving over te lopen. Van waar naar waar men overloopt laat de schrijver onverschillig; hem gaat het weer om de persoonlijke beslissing, om de persoonlijke lotsbestemming.

In de jaren vijftig en zestig valt de nu blinde Borges een groeiende internationale roem ten deel. Zijn verhalen verschijnen in het Frans, het Italiaans, het Engels en andere talen. Waaraan dankt hij die roem? Ziet men de auteur alleen maar als een knap stylist? Als een erudiet? Is het de verwondering die de 'fantastische' verhalen wekken? 'Fantastisch' wil bij Borges niets anders zeggen dan dat hij zich, in plaats van op bestaande bronnen (zoals in *Historia universal de la infamia*), ook wel op niet bestaande of verzonnen bronnen baseert, maar dat doet niets af aan het feit dat zijn verhalen vooral iets willen 'betekenen'. Van een op hol geslagen fantasie of van escapisme is geen sprake. Van surrealisme of vrije associatie evenmin. Roem roept vragen op, brengt journalisten in het geweer, zet de literaire critici aan het werk, richt de schijnwerpers op een oude blinde dichter van het zuidelijk halfrond, ver van de erkende cultuurcentra. Wie is die man, die als een keurige negentiende-eeuwse heer poseert en uit het blote geheugen verhalen dicteert – bijna een anachronisme? Borges liet zich interviewen, trok over de wereld om lezingen te geven, beantwoordde de vragen van de pers, zoals iedere beroemdheid. Kan iemand in dat proces de zelfde blijven? Dat zal waarschijnlijk afhangen van hoe sterk iemand in zijn schoenen staat, hoe diep zijn overtuigingen zijn.

In de "Proloog" van *El informe de Brodie*²¹ is te merken dat de auteur inmiddels op grote schaal aan de tand is gevoeld. In dat, in 1970 gedicteerde stuk zegt Borges dat hij geen geëngageerde schrijver is en dat zijn verhalen slechts 'afleiding' willen geven en willen 'ontroeren', niet 'overtuigen'. Dat laatste mag waar zijn, maar de eerste twee kwalificaten moeten óf aan bescheidenheid óf aan voorzichtigheid worden toegeschreven. In de zelfde "Proloog" zegt hij dat hij lid is geworden van de 'conservatieve partij', waarmee hij het 'scepticisme' bedoelt. Men kan mij niet, vervolgt hij, het etiket 'communist', 'nationalist' of 'anti-semiet' opplakken, maar men kan mij evenmin van een ivoren toren-mentaliteit betichten. Ik heb wel degelijk meningen over dingen die in de hedendaagse wereld gebeuren, vervolgt hij, en sommige daar-

van – zoals de moord op Kennedy (1963), de Zesdaagse Oorlog (1967) en, later, de Falkland-oorlog (1982) – hebben sporen in zijn werk nagelaten. Doorgaans vindt hij dat de opinies van een schrijver weinig of niets met zijn werk te maken hebben. Een auteur, zegt hij elders, kan wel een verhaal verzinnen maar niet een moraal, hetgeen hij illustreert aan Kipling, die in zijn roman *Kim* het Britse imperium wilde verheerlijken, maar een avonturenboek schreef. De Geest heeft geen boodschap aan de propaganda-drang van de schrijver en wie toch zijn eigen wil doorzet glijdt uit, is verloren voor De Literatuur.

De nieuwe verhalen van *El informe de Brodie*, niet meer het product van het lezen van andermans werk, maar uit het blote geheugen neergeschreven, zijn veel directer en onversierder (zeker niet minder makkelijk) dan die van *El Aleph* en *Ficciones*. Ze getuigen wederom van bewondering voor de individu. De gebroeders Nilsen uit "La intrusa"²² vochten zij aan zij tegen de politie en de verrader uit "El indigno"²³, die zijn bendeleider bij de politie aangeeft, krijgt van dezelfde politie de, in Argentinië gebruikelijke hoon, hoewel de agenten van de informatie gebruik maken voor een persoonlijke wraakactie, dus niet omdat ze de Staat zo hoog achten. In het zelfde verhaal komt overigens opnieuw Carlyle ter sprake, die de democratie 'het gebrek aan helden die ons kunnen leiden' noemde. En als men met alle geweld een 'regering' wil, dan liefst een die zo 'onzichtbaar' mogelijk is, zo min mogelijk ingrijpt, staat in het verhaal "Guayaquil"²⁴.

In het verhaal "El otro" uit *El libro de arena* (1975)²⁵ laat Borges zich ontvallen dat het communisme bezig is de planeet te veroveren en dat Amerika 'gehinderd door het bijgeloof van de democratie maar niet besluiten kan een imperium te worden', een visie waarin de Argentijn niet alleen staat.²⁶ In de "Proloog" op de dichtbundel *La moneda de hierro* (1976)²⁷ lezen we: "Ik acht mijzelf volkomen onwaardig om inzake politieke kwesties meningen te hebben, maar wellicht vergeve men mij dat ik eraan toevoeg dat ik niet geloof in de democratie, dat merkwaardige misbruik van de statistiek." Als Borges een dergelijke uitspraak binnen zijn werk doet geloof ik dat men die serieus moet nemen, of men het ermee eens is of niet. Veel voorzichtiger zal men moeten zijn met opinies, geuit tijdens interviews voor krant of weekblad, of zelfs voor boeken, want de ondervraagde reflecteert immers op de belangstelling en de denkwereld van een ander. Een soort tussengeval doet zich voor met lezingen die onder druk van de roem plaatsvinden en vaak door anderen worden uitgegeven, met of zonder toestemming van de auteur. Dat eerste (met toestemming) mag het geval zijn inzake de *Siete Noches* (1977)²⁸, maar bij overlezing van het op een bepaalde tijd voor een bepaald publiek uitgesprokene rijzen er een paar vragen naar aanleiding van sommige passages. In zijn lezing over de *Kaballa*, bijvoorbeeld, geeft de tachtigjarige blinde Borges voor het eerst, bij mijn weten, blijk van een zeker 'geloof in de vooruitgang'. Dat is wel wonderlijk. Hij stelt in die lezing onder meer dat men in de klassieke oudheid weder met oorlogsslachtoffers omsprong dan in de moderne tijd en verder dat wij 'intellectueel gezien wellicht aan de beterende hand zijn'. Borges heeft het idee van 'spontane evolutie' altijd verworpen en altijd iedere 'evolutie' aan de wil van het individu toegeschreven. Gaat het in deze lezing om zo'n mening die niets met zijn werk te maken heeft, of is hij echt van visie veranderd? Want een dergelijke uitspraak lijkt me meer dan alleen maar een mening over een tij-

delijke gebeurtenis.

Duidelijker toegespitst, omdat het nu over een concrete gebeurtenis gaat, rijzen de vragen als Borges zich uitlaat over het herstel van de democratie in Argentinië. In het blad *Clarín* van 22 december 1983 zegt hij: *"Ik heb wel eens geschreven dat de democratie een misbruik is van de statistiek; ik heb daarbij vaak moeten denken aan het oordeel van Carlyle, die democratie definieerde als 'de chaos voorzien van stembussen'. Op 30 oktober 1983 heeft de Argentijnse democratie mij op voortreffelijke wijze weerlegd. Voortreffelijk en bewonderenswaardig. Mijn Utopie blijft een land, of de hele planeet, zonder Staat, maar ik begrijp niet zonder droefheid dat die Utopie voorbarig is en dat we nog enige eeuwen voor de boeg hebben. Als ieder mens rechtvaardig zal zijn, zullen we het kunnen stellen zonder rechtspraak, zonder wetboeken en zonder regeringen. Zolang het zover niet is zijn ze een noodzakelijk kwaad."* Ik begrijp de opluchting na 'zeven jaar vuile oorlog'. Maar is de democratie geen 'misbruik van de statistiek'? Kunnen de mensen van 1983 over het algemeen beter denken dan ze vroeger konden? Of zegt Borges dit onder druk van de publieke opinie, van zijn roem, van een land dat hem inmiddels als een nationaal monument beschouwt? Is hij geen scepticus meer, geen zoeker meer naar het wezen der dingen die aan de herhalingen het weefgetouw van het universum meende te herkennen? Is hij serieus als hij de nieuwe regering prijst 'die afdaalt naar de dialoog'? Goed, hij hoopt in zijn artikel op 'de terugkeer van die vergeten discipline, de logica' en hij zegt: 'als ieder van ons ethisch handelt zullen wij bijdragen tot de redding van het vaderland', maar is die hoop gegrond of alleen maar een droom? Gaat het hier alleen maar om een 'opinie buiten zijn werk' of heeft zijn visie zich werkelijk gewijzigd? Kan de Staat soms toch goed zijn?

Wat het antwoord op al die vragen ook zij, ik denk dat Borges om zijn werk – zijn gedichten, verhalen en essays – de geschiedenis van de literatuur zal ingaan als uitzonderlijk in zijn tijd, als iemand die, zoals hij van Paul Valéry schreef: *"helder bleef denken in een platvloers romantische tijd, de melancholieke tijd van het nazisme en het dialectisch materialisme, van de wichelaars van de secte van Freud en de kooplui van het surréalisme"*, als iemand die tegen de stroom in *"in de geheime avonturen van de orde bleef geloven, terwijl de meesten de chaotische afgoden aanbaden van het bloed, de aarde en de hartstocht."* Borges als een platonische geest die, Socrates navolgend, zij het indirect, aan de twintigste eeuw openbaarde dat staatslieden de mensen die ze besturen nooit beter achterlaten dan ze ze aantreffen en dat wie waarheid zoekt een moeilijke, altijd individuele weg moet gaan. Want een Staat waar de waarheid op de troon zit bestaat alleen in de droom. En wie denkt dat de droom realiseerbaar is door middel van niets anders dan een 'systeem' (wat anders is het communisme?) bezondigt zich aan een illusie of, erger, werkt mee aan een karikatuur van het paradijs, en de geschiedenis heeft geleerd dat dergelijke karikaturen doorgaans in onderdrukkende nachtmerries ontaarden. De waarheidslievende past op het punt van de staat de grootste mogelijke scepsis en een gezonde distantie. Borges heeft daarvan getuigd. De wijsheid is oud. Michel de Montaigne herhaalde haar: *"Qui pius vult esse exeat aula"*.

NOTEN

De lezer zij vooraf gewaarschuwd dat de vertalingen van Borges' proza in het Nederlands te wensen over laten. De vertaalsters hebben Borges vaak niet of onvoldoende begrepen en daarom hun toevlucht genomen tot een letterlijke, 'woord voor woord' vertaling. Daardoor ontstaat de indruk dat Borges een 'surrealist' is, en hij is juist het tegenovergestelde. Geïnteresseerden moet ik daarom, helaas, verwijzen naar Engelse vertalingen van de essays en de verhalen.

- 1 De eerste poëziebundel van Borges, waarin hij getuigt van grote liefde (Fervor) voor met name de 'buitenbuurten' van zijn geboortestad. Een aantal van de gedichten zijn opgenomen in de tweetalige bloemlezing *Gedichten* (2e dr. Amsterdam, 1984).
- 2 Dit essay maakt sinds 1955 deel uit van de biografie *Evarsto Carriego*, die oorspronkelijk verscheen in 1930.
- 3 "Ons arme individualisme", uit 1946, maakt deel uit van de essaybundel *Otras Inquisiciones* (1952); Eng. vert. *Other Inquisitions* (New York, 1965). vert. R.L.C. Simms.
- 4 Uit 1935. Franse vertaling: *Histoire de l'infamie* (Monaco, 1958). vert. R. Caillois/L. Guille.
- 5 In het hoofdstuk "Inscripciones de carro", over opschriften op bestelauto's.
- 6 *Ficciones* bestaat uit twee delen: "El jardín de los senderos que se bifurcan" (De tuin van de splitsende paden) en de "Artificios" (Kunstgrepen), zeventien 'verhalen' die soms sterk aan essays doendenken, geschreven tussen 1935 en 1944. Eng. vert. *Fictions* (Londen, 1965) vert. A. Kerrigan.
- 7 "De loterij van Babylonië" is een verhaal of verhalend essay uit het eerste deel van *Ficciones*.
- 8 Verhaal uit het tweede deel van *Ficciones*, over een man met een absoluut geheugen.
- 9 Verhaal uit het eerste deel van *Ficciones*, Borges' versie van de *brave new world*.
- 10 Maakt deel uit van *Otras Inquisiciones*.
- 11 Eng. vert. *The Aleph and other stories* (New York, 1970) vert. T. di Giovanni in samenwerking met de auteur.
- 12 Interessant is in dit verband misschien de poging die de Italiaanse schrijver Umberto Eco ondernam om Borges te 'ontmaskeren'. Ik kan daarbij verwijzen naar mijn artikel "Heeft Umberto Eco een anti-Borges boek willen schrijven" (*De naam van de roos*) in het eerste nummer van 1984 van het tijdschrift *Maatstaf*.
- 13 "De Biografie van Tadeo Isidoro Cruz; 1829-1874" in *El Aleph*. (1949)
- 14 Dit gedicht is onder de titel "Poëtische veronderstelling" (1943) te vinden in de tweetalige bloemlezing *Gedichten*.
- 15 Het verhaal "Het Zuiden" is later toegevoegd aan *El Aleph*.
- 16 Maakt deel uit van *El Aleph*.
- 17 "Het schijnbeeld" maakt deel uit van de bundel *El Hacedor* uit 1960; Eng. vert. *Dreamtigers* (New York, 1970) vert. M. Boyer en H. Morland.
- 18 Eveneens uit *El Hacedor*.
- 19 Uit *Otras Inquisiciones*.
- 20 "Het verhaal van de krijger en de krijgsgevangene" staat in *El Aleph*.
- 21 Eng. vert. *Doctor Brodie's Report* (New York, 1972) vert. T. di Giovanni.

- 22 Letterlijk "De indringster", over een vrouw die de liefde tussen twee broers aan het wankelen brengt en daarom door een van hen wordt doodgehaakt.
- 23 "De onwaardige" is een man van joodse afkomst die zijn meester zo bewondert dat hij hem verraadt.
- 24 In Guayaquil, een stad in Ecuador, boog de Argentijnse held San Martín het hoofd voor de bevrijder Bolívar. Het verhaal gaat over twee moderne historici die zich allebei over de nalatenschap in briefvorm van Bolívar willen buigen.
- 25 *Het boek van zand*. Er bestaat ongetwijfeld een Engelse vertaling.
- 26 Om maar een paar namen te noemen: Arthur Koestler, Octavio Paz, Aleksandr Solzjenitsyn, Malmolm Muggeridge, Jean-François Revel.
- 27 "De Ijzeren Munt". Een keur eruit is terug te vinden in de bloemlezing *Gedichten*.
- 28 *Zeven Avonden* bevat lezingen over onder andere de "Divina Comedia", "1001 Nachten" en het "Boeddhisme".
- 29 Het essay heet "Valéry als symbool" (1945) en staat in *Otras Inquisiciones*.